Journal of Spiritual Health

2023, Volume 1, Issue 3
Pages: 169-181

10.30491/JSH..1.3.169

Islamic Spiritual Health: An Empirical Study of More than a Decade of Activity

Seyed Alireza Marandi [1], Mohammad Ali Mohagheghi [1], Hassan Abolghasemi [1*], Mehdi Abbaszadeh [2], Siavash Lajevardi [1]

[1] *Academy of Medical Sciences, IR of Iran, Tehran, Iran*
[2] *Research Institute for Islamic Culture and Thought, Tehran, Iran*

Abstract

As approved by the World Health Organization, spiritual health is one of the four dimensions of health (physical, mental, social, and spiritual). Many countries have noticed this health dimension and have introduced it in the fields of education, research, and healthcare services. However, this important dimension of health in our country has not been given serious and detailed attention so far. This is despite the fact that the dimension of spirituality, from the perspective of Islam, is the deepest dimension of human existence and can have the greatest and most profound effects on other dimensions of human existence. Based on this concern, it has been more than ten years since the Academy of Medical Sciences of the Islamic Republic of Iran established the "Islamic Spiritual Health Group" and has made prominent thinkers from the university and the seminary a member of the group, and it has done important and effective activities including conducting research and authoring books, writing scientific articles and textbooks, publishing journals, holding conferences, seminars and scientific workshops, scientific collaborations with other institutions, etc. This article aims to briefly explain Islamic spiritual health, introduce the activities of the Islamic Spiritual Health Group of the Academy of Medical Sciences of the Islamic Republic of Iran, and most importantly, transfer the experiences of more than a decade of managing this field to the institutions, thinkers and those concerned in the field of spiritual health.

Keywords: Health, Spirituality, Spiritual Health, Islam, Academy of Medical Sciences.

[*]Corresponding author: **Hassan Abolghasemi,** Email: h.abolghasemi.ha@gmail.com

Received: 9 January 2023 **Accepted:** 5 February 2023

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.1.3.169]

مجله سلامت معنوی
دوره ۱، شماره ۳، زمستان ۱۴۰۱
صفحات: ۱۸۱-۱۶۹
10.30491/JSH..1.3.169

سلامت معنوی اسلامی: تجربه‌نگاری بیش از یک دهه فعالیت

سید علیرضا مرندی[۱]، محمدعلی محققی[۱]، حسن ابوالقاسمی[۱*]، مهدی عباس‌زاده[۲]، سیاوش لاجوردی[۱]

[۱] فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ایران
[۲] پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تهران، ایران

چکیده

سلامت معنوی، یکی از ابعاد چهارگانه سلامت (جسمی، روانی، اجتماعی و معنوی) طبق تصویب سازمان جهانی بهداشت است. بسیاری از کشورها به این بُعد از ابعاد سلامت، توجه کرده و آن را در عرصه‌های آموزش و پژوهش و خدمات بهداشتی- درمانی وارد نموده‌اند. با این حال، در کشور ما، این بُعد مهم از ابعاد سلامت، تاکنون چندان‌که شایسته و بایسته است مورد التفات و توجه جدی و دقیق قرار نگرفته است. این در حالی است که بُعد معنویت، از منظر دین مبین اسلام، عمیق‌ترین بُعد از ابعاد وجودی انسان است و می‌تواند بر دیگر ابعاد وجودی انسان، بیشترین و عمیق‌ترین تأثیرات را داشته باشد. بر اساس این دغدغه، بیش از دَه سال است که فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، اقدام به تأسیس «گروه سلامت معنوی اسلامی» نموده و اندیشمندان برجسته‌ای از دانشگاه و حوزه را به عضویت آن در آورده، فعالیت‌های مختلفی را در دستور کار خویش قرار داده و فعالیت‌های مهم و مؤثری اعم از اجرای تحقیقات و تألیف کتب، نگارش مقالات علمی و کتاب درسی، چاپ مجله، برگزاری همایش‌ها، هم‌اندیشی‌ها و کارگاه‌های علمی، اجرای همکاری‌های علمی با دیگر دستگاه‌ها و غیره را به انجام رسانده است. نوشتار حاضر درصدد تبیین اجمالی سلامت معنوی اسلامی، معرفی فعالیت‌های گروه سلامت معنوی اسلامی فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، و مهمتر از همه، انتقال تجربیات انباشته در طی بیش از یک دهه مدیریت این عرصه، به نهادها، متفکران و دغدغه‌مندان عرصه سلامت معنوی است.

کلیدواژه‌ها: سلامت، معنویت، سلامت معنوی، اسلام، فرهنگستان علوم پزشکی.

*نویسنده مسئول: **حسن ابوالقاسمی.** پست الکترونیک: h.abolghasemi.ha@gmail.com
دریافت مقاله: ۱۴۰۱/۱۰/۱۹ پذیرش مقاله: ۱۴۰۱/۱۱/۲۶

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-18]
[DOI: 10.30491/JSH.1.3.169]

مقدمه

پیشینه سلامت و سلامت معنوی

موضوع کلی «سلامت»، تاریخچه‌ای دیرینه در فرهنگ غنی اسلامی- ایرانی دارد. در معارف دین مبین اسلام خاصه در روایات معصومین(ع)، به واژه‌هایی از قبیل صحت، عافیت، سلامت و ... فراوان برمی‌خوریم. در ادبیات غنی پارسی نیز اصطلاحاتی از قبیل، عافیت، سلامت، طبیب، درمان و غیره بسیار به چشم می‌خورند و شاید بتوان هزاران شعر و نثر در متون ادب ایران با موضوع سلامت بازجست.

علم پزشکی و طبابت در قرون و اعصار پیشین، معمولاً با علومی مانند فلسفه، حکمت و فقه و نیز با معنویت، اخلاق و اعتقادات مذهبی عجین بوده است. حکما در آن دوران، غالباً پیش از ورود به علم طب، تحصیلکرده علوم دیگر بودند (۱). حکمای بزرگی همچون زکریای رازی و بوعلی سینا، پیوسته به سلامت نفس یا روح انسان توجه ویژه داشته، ارزش و اهمیت فوق‌العاده‌ای برای آن قائل بودند و نفس یا روحی را دارای سلامت می‌دانستند که از فطرت اصلی خویش خارج نشده و به‌واسطه برخورد با امور زمینی لطافت خود را از دست نداده و دچار غلظت و خشونت نشده است (۲). حکمای اسلامی، با بهره‌گیری از آموزه‌های قرآن و اهل بیت(ع)، طب یونانی را تعالی بخشیده (۳)، حضرت باری‌تعالی را "شافی" بیماران و بیماری‌ها دانسته و خود را صرفاً وسیله و واسطه‌ای در راستای تحقق شفای الهی می‌دیدند. در دوران شکوفائی علوم در سرزمین‌های اسلامی، کتاب‌های علمی پزشکی، آکنده از خداشناسی، توحید و معارف دینی بود که هم تحکیم اعتقادات فراگیران را به دنبال داشت و هم بیماران را به توجه هرچه بیشتر به خالق هستی و دعا و توسل به درگاه حضرت احدیت برای تأمین، حفظ و ارتقای سلامت و شفای بیماری آنان سوق می‌داد.

متأسفانه این نوع بینش، اعتقاد و جهان‌بینی، پس از انتقال مرکزیت و مرجعیت علمی از سرزمین‌های اسلامی به اروپا و غرب، دستخوش تغییر و دگرگونی شد و در دوران رنسانس، به طور کلی، راه دین و مذهب از علم جدا شد و علوم، دچار آفت دین‌زدایی شدند. در حقیقت، در سده‌های اخیر، غرب تلاش کرده است تا انسان را در جایگاه خداوند سبحان فرض کند و همه چیز را از طریق علوم بشری و بدون نیاز به لحاظ‌کردن نقش خالق یکتا، توجیه و تحلیل کند. در عصر جدید، متاسفانه به دلیل افول درخشش علمی جوامع اسلامی و تقلید هرچه بیشتر از مکاتب غربی، حتی در کتاب‌ها و نشریات علوم پزشکی کشور، به‌جز ذکر نام خداوند در آغاز کتاب‌ها و مقالات، اثر دیگری از خدا، خداشناسی و معنویت به چشم نمی‌خورد و از این نظر تفاوت قابل توجهی با کتاب‌ها و نشریات غربی وجود ندارد.

با توجه به نکات فوق، می‌توان اذعان نمود که سلامت معنوی، مقوله‌ای نیست که در غرب ابداع شده باشد، بلکه پیشینه‌ای درخور در تاریخ کهن پزشکی و حتی در ادبیات غنی ایران داشته است، اگرچه عین واژه «سلامت معنوی» در این پیشینه مورد تصریح قرار نگرفته، ولی اهمیت‌دادن به بُعد معنوی در سلامت همواره مورد تأکید طبیبان و ادبای ما بوده است.

سازمان جهانی بهداشت و سلامت معنوی

طبق تعریفی که سازمان جهانی بهداشت در سال ۱۹۴۶ برای "سلامت" مطرح کرد، سلامت فقط به معنی بیمارنبودن نیست؛ بلکه شامل وضعیت حداکثری سلامت جسم، روان و رفاه اجتماعی است. پس از حدود چهار دهه از تصویب این تعریف برای سلامت، نماینده کشور نروژ در اجلاس سالیانه وزرای بهداشت کشورها در مقر سازمان جهانی بهداشت، تکیه انحصاری بر ابعاد سه‌گانه جسمی، روانی و اجتماعی را برای تأمین، حفظ و ارتقای سلامت جامعه و آحاد مردم کافی ندانست. وی بیان داشت که باوجود اینکه مردم کشور نروژ، از وضعیت اقتصادی و اجتماعی کاملاً مطلوبی برخوردارند و به آینده‌ای حتی بهتر از وضع کنونی خود اطمینان دارند؛ اما به گونه‌ای روزافزون احساس پوچی، رهابودن و ناامیدی می‌کنند و به همین دلیل میزان ابتلا به افسردگی، اعتیاد به الکل و مواد مخدر در جامعه افزایش یافته و وقوع جرم و جنایت روز افزون و آمار خودکشی نگران‌کننده شده است (۱). نماینده کشور نروژ این وضعیت را ناشی از نادیده انگاشتن "معنویت" (Spirituality) و نقش آن در جامعه و سلامت جامعه دانست و توصیه کرد که سازمان جهانی بهداشت، بُعد جدیدی را به نام "سلامت معنوی" (Spiritual health) به ابعاد سه‌گانه سلامت جسمی، روانی و رفاه اجتماعی اضافه کند. وزرای بهداشت دیگر کشورها هم به دلیل وضعیت تقریباً مشابهی در کشورهای خود، پس از بحث و گفتگو، با رأی موافق، پیشنهاد کشور نروژ را تصویب کردند (۴).

به دلیل اختلاف بینش لائیک کشورهای غربی و اتحاد جماهیر شوروی (سابق) با کشورهایی که معنویت را با اعتقادات مذهبی نزدیکتر و حتی عجین می‌دانستند، سازمان جهانی بهداشت نتوانست به مفهوم مشترکی از سلامت معنوی که مورد پذیرش همه کشورها باشد، برسد. در نتیجه این‌گونه تصویب شد که هر کشوری، با توجه به وضعیت اجتماعی و فرهنگی خود، سلامت معنوی را تعریف و تفسیر کرده و بر مبنای آن، برای ارتقای سلامت معنوی جامعه خودش برنامه‌ریزی کند.

غرب و سلامت معنوی

کشورهای اروپایی تقریباً بلافاصله، موضوع سلامت معنوی را در معاهده کپنهاگ گنجانده و خود را متعهد به اجرای آن کردند. در کشور ایالات متحده آمریکا، دانشگاه‌ها به سلامت معنوی ورود کرده و تدریس آن را شروع کردند، به طوری که در حال حاضر، سلامت معنوی عملاً در دانشگاه‌های آمریکا تدریس می‌شود. گذشته از آمریکا، سلامت معنوی در برنامه آموزشی استرالیا، انگلستان و برخی از کشورهای اروپایی نیز به‌نحوی لحاظ شده

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.1.3.169]

است (۵) و مطالعاتی در این زمینه انجام شده است (۶). در این مدت، در غرب، هزاران پروژه تحقیقاتی به انجام رسیده و مقالات آن‌ها منتشر شده و ده‌ها کتاب هم با موضوع سلامت معنوی به چاپ رسیده است.

اما در کشور ما، اقدامات قابل توجهی در ارتباط با سلامت معنوی صورت نگرفته است. مقالات بالنسبه محدودی که طی این سال‌ها منتشر شده، عمدتاً با بهره‌گیری از ملاک‌ها و تعاریف غربی از سلامت معنوی است.

در کشورهای غربی، برخی معنویت را بالاتر از دین می‌دانند و پاره‌ای آن را پایین‌تر از دین تلقی می‌کنند و عده‌ای هم آن را مرتبط با اعتقادات مذهبی می‌دانند. افرادی مانند هارولد کوئینگ، سلامت معنوی را با سلامت دینی به‌نحوی همسان می‌انگارند و معتقدند متعالی‌ترین شکل معنویت با دین، هم‌پوشانی دارد. به نظر وی، به احتمال زیاد، معنویت بدون مذهب به انحراف کشیده می‌شود (۷). اما به‌هرحال آنچه در نوشته‌های غربیان غلبه دارد، با معنویت اخروی ارتباطی نداشته و بیشتر شامل معنویت دنیوی و این‌جهانی (Secular) است که در روزگار ما رواج فراوان یافته است (۸).

اصولاً به نظر می‌رسد که هدف غرب از طرح مسئله سلامت معنوی، این است که روحیه رضایت از زندگی دنیوی، خوش‌بینی و امید را در جامعه ترویج کند و به همین دلیل برای نیل به سلامت معنوی، مردم را به گوش‌کردن یا نواختن موسیقی، کتاب‌خوانی، یوگا و پناه‌بردن به طبیعت، تشویق می‌کنند. همچنین سعی می‌کنند روحیه بیماران مبتلا به بیماری‌های مزمن را، برای سازش با بیماری، تقویت کرده و برای آن دسته از بیمارانی که مراحل پایانی زندگی را می‌گذرانند، پذیرش مرگ را آسان‌تر کنند (۱).

جمهوری اسلامی ایران و سلامت معنوی

سلامت در دین مبین اسلام از جایگاه والایی برخوردار است که انعکاس آن را می‌توان در بسیاری از آیات قرآن کریم و نیز بسیاری از احادیث و روایات مشاهده کرد. از سوی دیگر در قوانین عدیده‌ای ازجمله قوانین برنامه‌های پنج‌ساله توسعه اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی کشور، قانون تشکیل وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و بویژه در سیاست‌های کلی سلامت، ابلاغی مقام معظم رهبری، بر اولویت پیشگیری و ارتقای سلامت تأکید شده است؛ اما متاسفانه آنچه در عمل اتفاق می‌افتد، کم‌توجهی نگران‌کننده‌ای است که به اصل سلامت و بویژه بهداشت، پیشگیری و ارتقای سلامت جامعه، به قیمت توجه تقریباً انحصاری به امر درمان صورت می‌پذیرد (البته غیر قابل انکار است که امر درمان در جای خود بسیار بااهمیت و ضروری است؛ همچنان‌که امر بهداشت، پیشگیری، حفظ و ارتقای سلامت فرد و جامعه بسیار مهم و کلیدی است. بحث ما در این است که توجه تقریباً انحصاری به درمان، عملاً موجب کم‌توجهی به امر بهداشت و پیشگیری شده است و این می‌تواند به مثابه یک آسیب در نظام سلامت قلمداد شود). این کم‌توجهی، گاه ناشی از ضعف در فنون و مهارت‌های آموزشی، وجود اختلافات فاحش درآمدی بین پزشکانی که به امر درمان و خاصه جراحی می‌پردازند با افرادی که درگیر امر بهداشت و پیشگیری هستند، بزرگ‌نمایی و ارج‌گذاردن بیش از حد به اقدامات درمانی (به قیمت کم‌توجهی به مقوله بهداشت و پیشگیری) و ... است و همه اینها باعث شده است تا آن‌گونه که بایسته و شایسته است به امر بهداشت جامعه بویژه در مواردی که عوامل خطر وجود دارند، توجه لازم نشود.

همانطور که روند آموزش پزشکی و طبابت در کشور ما، در عمل نوعی دنباله‌روی و تقلید از پزشکی غرب و عمدتاً آمریکا است، تلاش‌های محدود صورت گرفته در زمینه سلامت، غالباً مشابه اقدامات آن‌ها است. این بدان معنا است که به بیمارانی که از بیماری‌های مزمن رنج می‌برند، آموزش داده می‌شود که چگونه با بیماری خود کنار بیایند و نیز آن دسته از بیمارانی که مراحل پایانی زندگی را می‌گذرانند فرا بگیرند که چگونه مرگ را بهتر بپذیرند. بدین ترتیب، همچون دیگر ابعاد سلامت، اصل مسئله سلامت معنوی و ارتقای آن و پیشگیری از عواملی که سلامت معنوی را تهدید می‌کند، در عمل نادیده گرفته شده و یا به آن‌ها کم‌توجهی می‌شود.

فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران و سلامت معنوی

در راستای ترویج سلامت معنوی اسلامی، فرهنگستان علوم پزشکی از حدود ده سال پیش، اساسنامه خود را به منظور تمرکز هرچه بیشتر بر سلامت همه‌جانبه جامعه و نیز استفاده مطلوب از آموزش و پژوهش به منظور ارتقای سلامت جامعه، اصلاح کرد. تقریباً به صورت همزمان با موضوع اصلاح اساسنامه، اقدام به تأسیس گروه علمی سلامت معنوی کرد. در ادامه، به دلیل نگرانی از امکان تقلید از سلامت معنوی دنیوی کشورهای غربی، نام آن را به گروه علمی «سلامت معنوی اسلامی» تغییر داد. به منظور جلوگیری از هرگونه احتمال انحراف از مسیر معنویت اسلامی، همکاری و همفکری بسیار نزدیکی را با حوزه‌های علمیه و بویژه حوزه‌های علمیه قم و تهران، دبیرخانه انجمن‌های علمی حوزه علمیه قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره) و پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی آغاز کرد. این همکاری‌ها با هدایت و مشارکت حضرات آیات، علیرضا اعرافی و علی‌اکبر رشاد و تعداد قابل توجهی از استادان محترم حوزه، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی و مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره) ادامه دارد. همایش‌های علمی در ارتباط با سلامت معنوی در تعدادی از دانشگاه‌های علوم پزشکی کشور برگزار شد. همچنین با همکاری حوزه علمیه قم، دانشگاه علوم پزشکی قم و مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره)، همه‌ساله همایش‌های ارزشمندی با حضور بیش از یک هزار نفر از استادان، دانشجویان، طلاب و دیگر

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.1.3.169]

علاقمندان، برگزار شد. تابستان گذشته کارگاه آموزشی سه روزه‌ای هم با مشارکت استادان محترم حوزه‌های علمیه برگزار شد. همچنین فرهنگستان علوم پزشکی توفیق یافت تا چند جلد کتاب و نشریه در زمینه سلامت معنوی منتشر کند و مقالات عدیده‌ای در مجله "فرهنگ و ارتقای سلامت" فرهنگستان به چاپ برساند.

ارتقای سلامت همه‌جانبه و سلامت معنوی

با توجه به اعتقاد فرهنگستان علوم پزشکی بر لزوم تمرکز و ترویج هرچه بیشتر امر پیشگیری و ارتقای سلامت جامعه در همه ابعاد، تصمیم بر آن شد که همین سیاست در مورد سلامت معنوی نیز اعمال شود؛ بدین معنا که درکنار پرداختن به بیماران مزمن و یا آن دسته از بیمارانی که مراحل پایانی زندگی را می‌گذرانند، تلاش جامعه ارزشمند پزشکی و گروه پزشکی، مصروف ارتقای سلامت همه‌جانبه و بویژه بُعد سلامت معنوی جامعه شود. به نظر می‌رسد، یکی از روش‌های بسیار مؤثری که می‌تواند به صورت فراگیر به ارتقای سلامت معنوی جامعه کمک کند، از طریق آموزش صحیح والدین در ارتباط با فرزندپروری است. مطالعات گسترده جهانی حاکی از آن است که دوران زندگی درون رحمی و ماه‌ها و سال‌های نخست زندگی، مناسب‌ترین زمان برای شکل‌گیری شخصیت انسان و تأثیرپذیرترین دوران برای فراگیری مسائل فرهنگی و اعتقادی است. حضرت پیامبر اعظم(ص) هم می‌فرمایند: فرزندان خود را در داخل رحم مادران از طریق تغذیه جسم و روح مادر تربیت کنید (۹).

همه پدر و مادرها به شدت به سلامت فرزندان خود و آینده آنان علاقمند بوده و از هیچ تلاشی برای تأمین، حفظ و ارتقای سلامت و سعادت آنان فروگذار نمی‌کنند. به منظور کمک به والدین برای نیل به این هدف بزرگ و نیز برای کسب بهترین نتایج، باید به جوانان در مورد انتخاب همسر، توصیه‌ها و سفارش‌های لازم را کرد. همچنین در مورد دوران پیش از انعقاد نطفه و پس از آن و تمام طول بارداری و نیز پس از تولد و برای ساعات، روزها، ماه‌ها و سال‌های اول زندگی آموزش‌های لازم را ارائه کرد، تا والدین بتوانند از فرزندان سالم به طور اعم و با ویژگی‌های لازم سلامت معنوی به طور اخص برخوردار گشته و آنان را در این راستا، به خوبی تربیت کنند. این روش نه تنها می‌تواند منجر به اصلاح وضعیت اخلاقی و معنوی نسل بعدی شود؛ بلکه بر خود والدین و نزدیکان آنان نیز تأثیرات مثبت خواهد داشت و در نتیجه می‌تواند به اعتلای اخلاقی، معنوی و سلامت معنوی خانواده هم منجر شود.

در این راستا، لازم است آموزش سلامت معنوی در دانشگاه‌های علوم پزشکی و خدمات بهداشتی درمانی کشور آغاز شود. بخشی از آموزش‌ها به صورت نظری و عمده آن باید در عرصه آموزش‌های عملی و در بخش‌های مختلف بالینی و خدمات سرپائی در زمان کارآموزی، کارورزی و دستیاری صورت پذیرد.

ضرورت، اهمیت و جایگاه سلامت معنوی

سلامت معنوی از نیازهای جدی عرصه دانش‌های پزشکی است که از اهمیت فوق‌العاده‌ای برخوردار است. اشاره شد که قدمای طب و حکیمان مسلمان در ادوار پیشین بسیار به این موضوع التفات جدی داشتند، لیکن این موضوع امروزه تا حد زیادی مغفول مانده است. اطبای قدیم این مبحث را به کارورزان و شاگردان خویش سینه به سینه منتقل می‌کردند؛ اما پزشکان امروز (به‌جز افرادی معدودی) عملاً فاقد چنین اهتمامی هستند؛ حال آنکه نقش سلامت معنوی در بهداشت، پیشگیری و حفظ و ارتقای سلامت و حتی در درمان بیماری‌ها و معضلات جسمی، روانی و اجتماعی انکارناپذیر است و لذا لازم است نظام سلامت کشور از این مهم بهره وافر گیرد.

در واقع، بر اساس رویکرد کل‌گرایانه (Holistic)، سلامت را نباید منحصر در سلامت مادی و جسمانی در نظر گرفت؛ بلکه باید سلامت را به‌نحوی تعریف کرد که همهٔ جنبه‌های جسمانی، روانی و روحی، و اجتماعیِ انسان را دربرگیرد (۱۰) و علاوه بر اینها، سلامت معنوی را نیز باید به آنها اضافه کرد.

سلامت معنوی، در نگرش اسلامی، دارای جایگاه خاصی است: سلامت معنوی، وسیع‌ترین و عمیق‌ترین بُعد از ابعاد سلامت انسانی است و از خصوصیت فراگیری و ژرفناکی خاصی در قیاس با دیگر ابعاد سلامت انسانی برخوردار است. به تعبیر دیگر: سلامت معنوی، یک بُعد در عرضِ دیگر ابعاد سلامت انسانی نیست؛ بلکه حیثیتی است که به‌نحو طولی، همهٔ عرصه‌های جسم، روان، اجتماع، بینش، منش و شناخت را فرامی‌گیرد و تأثیرات وسیع و عمیقی بر ابعاد مختلف وجود آدمی می‌نهد. شاید بتوان گفت سلامت معنوی، یک "بُعد" از ابعاد سلامت نیست، بلکه یک "پارادایم" است که بر همهٔ ابعاد سلامت، شمول و سیطره دارد (۱۱).

در این میان، تأثیر سلامت معنوی بر سلامت جسمانی بسیار مهم است. معمولاً چنین است که افرادی که از معنویت دینی برخوردارند، به تأکیدات دین در حفظ صحت بدن و جسم نیز بیشتر توجه می‌کنند و عوامل خطرزا و آسیب‌رسان به بدن و جسم از قبیل مواد مخدر، مشروبات الکلی، غذاهای ناسالم، استرس‌های روزمره و غیره را از خود دور می‌سازند.

اسناد بالادستی و سلامت معنوی

همچنین در اسناد بالادستی نظام جمهوری اسلامی به موضوع سلامت معنوی به انحاء مختلفی اشاره شده است. نمونه‌های موجود از محتوای مرتبط با سلامت معنوی در اسناد بالادستی به شرح زیر می‌باشند:

در سیاست‌های کلی سلامت، ابلاغی مقام معظم رهبری

– ارائه خدمات آموزشی، پژوهشی، بهداشتی، درمانی و توانبخشی سلامت، مبتنی بر اصول و ارزش‌های انسانی– اسلامی و نهادینه‌سازی آن در جامعه؛

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.1.3.169]

– آگاه‌سازی مردم از حقوق و مسئولیت‌های اجتماعی خود و استفاده از ظرفیت محیط‌های ارائه مراقبت‌های سلامت برای رشد معنویت و اخلاق اسلامی در جامعه (۱۲).

در بیانیه گام دوم انقلاب اسلامی

– شعارهای جهانی، فطری، درخشان و همیشه زنده انقلاب اسلامی که فطرت بشر در همه عصرها با آن سرشته است: آزادی، اخلاق، معنویت، عدالت، استقلال، عزت، عقلانیت، و برادری.

– انقلاب اسلامی، عیار معنویت و اخلاق را در فضای عمومی جامعه به گونه‌ای چشمگیر افزایش داد.

– معنویت به معنی برجسته‌کردن ارزش‌های معنوی از قبیل: اخلاص، ایثار، توکل، ایمان در خود و در جامعه است و اخلاق به معنی رعایت فضیلت‌هایی چون خیرخواهی، گذشت، کمک به نیازمند، راستگویی، شجاعت، تواضع، اعتمادبه‌نفس و دیگر خلقیات نیکو است. معنویت و اخلاق، جهت‌دهنده همه حرکت‌ها و فعالیت‌های فردی و اجتماعی و نیاز اصلی جامعه است؛ بودن آن‌ها، محیط زندگی را حتی با کمبودهای مادی، بهشت می‌سازد و نبودن آن حتی با برخورداری مادی، جهنم می‌آفریند (۱۳).

در سند چشم‌انداز بیست ساله کشور

جامعه ایرانی در افق چشم‌انداز دارای ویژگی‌هایی از این قبیل است:

– توسعه‌یافته، متناسب با مقتضیات فرهنگی، جغرافیایی و تاریخی خود و متکی بر اصول اخلاقی و ارزش‌های اسلامی، ملی و انقلابی، با تأکید بر مردم‌سالاری دینی، عدالت اجتماعی، آزادی‌های مشروع، حفظ کرامت و حقوق انسان‌ها و بهره‌مند از امنیت اجتماعی و قضایی.

– فعال، مسئولیت‌پذیر، ایثارگر، مؤمن، رضایت‌مند، برخوردار از وجدان کاری، انضباط، روحیه تعاون و سازگاری اجتماعی، متعهد به انقلاب و نظام اسلامی و شکوفایی ایران و مفتخر به ایرانی بودن (۱۴).

پیشینه پژوهش سلامت معنوی

با مطالعه ادبیات موجود در موضوع سلامت معنوی، ملاحظه می‌شود که اگرچه ابتدا غربیان متوجه اهمیت این موضوع شده‌اند، لیکن بر اساس مبانی تفکر مدرن غربی عمدتاً این موضوع را با رویکرد سکولار (غیردینی) دنبال کرده و به صرف بیان توصیه‌هایی به بیماران از قبیل بهره‌گیری از یوگا، موسیقی، برخی سرگرمی‌ها و غیره بسنده نموده‌اند. در میان کشورهای مسلمان نیز به تازگی به این موضوع توجه شده، لیکن تولید محتوای قابل ملاحظه‌ای در این عرصه صورت نگرفته و لذا می‌توان گفت که بیش از همه آن‌ها جمهوری اسلامی ایران دغدغه این موضوع را دارد (۸).

گزارش فعالیت‌های فرهنگستان علوم پزشکی در موضوع سلامت معنوی

حدود ۱۱ سال پیش اساسنامه فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران به منظور «تمرکز هرچه بیشتر بر سلامت همه‌جانبه جامعه» و نیز «استفاده مطلوب از تمامی ظرفیت‌های نظام به منظور توجه به ارتقای همه‌جانبه سلامت»، اصلاح شد.

طبق اساسنامه جدید، اهداف فرهنگستان علوم پزشکی عبارت شد از: دیده‌بانی، هدایت، مشاوره، نظریه‌پردازی و آینده‌نگری و پایش تمامی ابعاد سلامت.

با عنایت به مغفول‌ماندن رکن سلامت معنوی در ابعاد سلامت و نپرداختن به این بُعد مهم در نظام سلامت کشور، باب گفت‌وگو در ارتباط با سلامت معنوی در فرهنگستان باز شد. در همین راستا همایش: "مقدمه‌ای بر سلامت معنوی" در سال ۱۳۸۹ برگزار گردید و مجموعه مقالات این همایش در قالب کتاب: "جستاری در سلامت معنوی" در سال ۱۳۸۹ به چاپ رسید. سپس شورای سلامت معنوی تشکیل شد و تا اواسط سال ۱۳۸۹ جلساتی برگزار گردید.

تأسیس گروه علمی سلامت معنوی

در سال ۱۳۹۰ با توجه به اهمیت موضوع و لزوم تعریف، تبیین و تعیین مفاهیم، عناصر و شاخص‌های سلامت معنوی، هیئت رئیسه محترم فرهنگستان، پیشنهاد تشکیل "گروه علمی سلامت معنوی" را به مجمع عمومی فرهنگستان ارائه کرد. تشکیل گروه سلامت معنوی متشکل از اساتید حوزه و دانشگاه در همان سال به تصویب رسید و اهداف و وظایف آن ترسیم شد.

گروه سلامت معنوی براساس وظایف مندرج در اساسنامه فرهنگستان علوم پزشکی، در جهت تقویت سلامت معنوی، همکاری و ارائه راهکار می‌نماید و وضعیت سلامت معنوی کشور را رصد و ارزیابی کلان می‌کند.

سیاست اصلی گروه سلامت معنوی فرهنگستان، استفاده مطلوب از ظرفیت‌های مراکز آموزشی و بهداشتی- درمانی به منظور اقدامات پیشگیرانه و ارتقای سلامت همه‌جانبه در فرد و جامعه در ارتباط با سلامت معنوی است.

بدین منظور، اهداف و وظایف اختصاصی زیر برای گروه سلامت معنوی ترسیم شدند:

۱. تعریف، تبیین و تعیین مفاهیم، عناصر و شاخص‌های سلامت معنوی.

۲. ترسیم راهکارهای ورود سلامت معنوی در سیاستگذاری و برنامه‌ریزی امور بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و بکارگیری آن برای ارتقای سلامت جامعه.

۳. تبیین حدود و راهکارهای ورود سلامت معنوی در آموزش علوم پزشکی.

۴. تعریف پژوهش‌های ضروری در موضوع سلامت معنوی در کشور.

۵. رصد و ارزیابی کلان وضعیت سلامت معنوی کشور.

اولین جلسه گروه سلامت معنوی، در خرداد ۱۳۹۱ برگزار شد

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.1.3.169]

و از آن پس به‌صورت منظم هر دو هفته یکبار جلسات گروه تشکیل شده است.

از سال ۱۳۹۵، از ظرفیت‌های حوزه‌های علمیه بیش از پیش بهره‌گیری شد و علاوه بر استمرار ارتباط با مرکز مدیریت حوزه‌های علمیه، دبیرخانه انجمن‌های علمی حوزه و مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی(ره)، برای همکاری و هم‌افزایی بیشتر و نیز با حوزه علمیه تهران و پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، تفاهم‌نامه همکاری علمی به امضا رسید.

در سال ۱۳۹۸ به دلیل نگرانی از امکان تأثیرپذیری از سلامت معنوی غیر دینیِ شرق و غرب، نام گروه با اضافه‌شدن پسوند اسلامی به گروه علمی «سلامت معنوی اسلامی» تغییر یافت.

از بدو تاسیس گروه تاکنون (مهرماه ۱۴۰۰)، تعداد ۱۶۱ جلسه شورای علمی گروه، شش همایش ملی و ده‌ها هم‌اندیشی و کارگاه علمی برگزار شده و تحقیقات قابل‌توجهی نیز به انجام رسیده است.

اعضای گروه سلامت معنوی اسلامی

فرهنگستان علوم پزشکی، تا کنون بیشترین دغدغه خود را مصروف جذب و بهره‌گیری علمی از استادان و اندیشمندان مطرح کشور از دانشگاه و حوزه علمیه نموده است. برخی از این استادان و اندیشمندان در قالب اعضای پیوسته، وابسته و مدعو، با گروه سلامت معنوی اسلامی، همکاری علمی می‌کنند.

همکاری‌های علمی در موضوع سلامت معنوی

متعاقب دیدار مقام معظم رهبری(مد ظله العالی) و اعضای پیوسته فرهنگستان علوم پزشکی ایران در آذرماه ۱۳۹۲ و ارائه رهنمودهای ارزشمند معظم‌له در باب لزوم همکاری علمی فرهنگستان با حوزه‌های مقدسه علمیه و نیز به منظور جلوگیری از هرگونه احتمال انحراف از مسیر معنویت اسلامی، همکاری و همفکری بسیار نزدیکی را با دستگاه‌های زیر آغاز کرد:

۱. مرکز مدیریت حوزه علمیه قم و دبیرخانه انجمن‌های علمی حوزه.

۲. مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی(ره).

۳. حوزه علمیه تهران.

۴. پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

۴. سایر دستگاه‌های حوزوی- دانشگاهی نظیر دانشگاه علوم قرآن و حدیث، پژوهشگاه حوزه و دانشگاه، سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) و غیره.

۵. معاونت آموزشی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی، جهت توجیه و آشنایی مسئولین این وزارت با موضوع سلامت معنوی اسلامی.

این همکاری‌ها با هدایت و مشارکت مسئولین حوزه علمیه قم و تهران و تعداد قابل توجهی از استادان محترم حوزه علمیه، پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی و مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی(ره) همچنان ادامه دارد و آثار و برکات متعددی داشته که گزارش آن‌ها در بخش‌های آتی منعکس است.

ملاقات اعضای گروه سلامت معنوی با علما و آیات عظام

برای بهره‌بردن از محضر علما و آیات عظام، از بدو تشکیل گروه علاوه بر ملاقات با مقام معظم رهبری(دام ظله) در سال ۱۳۹۲ و بهره‌گیری از بیانات معظم له، اعضای گروه سلامت معنوی ملاقات‌های متعددی در شهر مقدس قم با: آیت‌الله العظمی جوادی آملی (۱۳۹۲، ۱۳۹۵-۱۳۹۴ و ۱۳۹۷)، آیت‌الله مصباح یزدی (۱۳۹۴)، آیت‌الله العظمی مکارم شیرازی (۱۳۹۵-۱۳۹۴ و ۱۳۹۷) و آیت‌الله فاضل لنکرانی (۱۳۹۴)، آیت الله العظمی سبحانی (۱۳۹۷)، آیت‌الله العظمی نوری همدانی (۱۳۹۷) داشته و بهره‌های لازم را برده‌اند.

همایش و هم‌اندیشی علمی در موضوع سلامت معنوی

از سال ۱۳۹۲ هر سال یکبار همایش‌های ملی سلامت معنوی اسلامی برگزار می‌شود. اولین و دومین همایش در تهران، دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی سال‌های ۱۳۹۲ و ۱۳۹۳ برگزار گردید و چهار همایش بعدی برای ارتباط نزدیک‌تر با حوزه علمیه، در جوار مقدس حضرت معصومه(س) در شهر مقدس قم برگزار شد. البته مقرر شده بود که هفتمین همایش سلامت معنوی، هشتم و نهم اسفند ۱۳۹۸ همچون چهار همایش قبلی در شهر مقدس قم برگزار شود که به دلیل همه‌گیری بیماری کووید-۱۹، یک هفته پیش از برگزاری، همایش مذکور لغو گردید و اکنون مقرر شده است با عنوان همایش «سلامت معنوی اسلامی و نظام آموزش کشور» در روزهای چهارشنبه و پنجشنبه و جمعه، مورخ ۱۷ تا ۱۹ اسفند ۱۴۰۱ در شهر قم (سالن غدیر دفتر تبلیغات اسلامی) برگزار شود.

همچنین تاکنون، نشست‌های متعدد در قالب همایش و هم‌اندیشی در دانشگاه‌های علوم پزشکی تهران و سراسر کشور برگزار شده است که برخی از آن‌ها عبارتند از:

۱. هم‌اندیشی اعضای پیوسته و وابسته فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران.

۲. همایش مدرسین معارف اسلامی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی.

۳. هم‌اندیشی دانشجویان و اعضای هیئت علمی و مدیران دانشگاه علوم پزشکی کرمان.

۴. هم‌اندیشی علوم پزشکی ارتش و ناجا.

۵. هم‌اندیشی دانشجویان و اعضای هیئت علمی و مدیران دانشگاه علوم پزشکی جهرم.

۶. هم‌اندیشی استادان دانشگاه قزوین.

۷. نشست استادان معارف اسلامی مشهد مقدس.

۸. هم‌اندیشی دانشگاه علوم پزشکی تهران.

۹. هم‌اندیشی دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله(عج).

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.1.3.169]

همچنین در مورخ ۲ تیرماه سال جاری، یک هم‌اندیشی علمی یک‌روزه با عنوان «هم‌اندیشی علمی سلامت معنوی» با حضور معاونان آموزشی دانشگاه‌ها و دانشکده‌های علوم پزشکی و خدمات بهداشتی- درمانی کشور و با همکاری معاونت آموزشی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و در مرکز همایش‌های بین‌المللی رازی دانشگاه علوم پزشکی ایران برگزار شد.

تجلیل از الگوهای معنوی نظام سلامت

نظر به اهمیت نقش الگوهای معنوی در شکل‌گیری سلامت معنوی آحاد جامعه بویژه جوانان، و نیز برجسته‌شدن نقش الگوهای معنوی و معرفی آنان به جامعه علمی و به‌خصوص دانشجویان، در قسمتی از برنامه همایش‌های ملی سلامت معنوی، الگوهای سلامت معنوی معرفی و طی برنامه‌ای با حضور مدعوین از آن‌ها تجلیل به عمل آمده است:

۱. در چهارمین همایش ملی سلامت معنوی، از جایگاه معنوی و علمی مرحوم دکتر محمدمهدی اصفهانی از استادان برجسته علوم پزشکی کشور تجلیل به عمل آمد.

۲. در پنجمین همایش ملی سلامت معنوی، از دکتر محمد غفرانی، استاد دانشگاه علوم پزشکی و چهره برتر حوزه پزشکی تقدیر شد.

۳. در ششمین همایش ملی سلامت معنوی نیز از دکتر عباس شیبانی به عنوان الگوی سلامت معنوی اسلامی تجلیل به عمل آمد.

۴. در هفتمین همایش ملی سلامت معنوی، مقرر است از دکتر محمدعلی محققی، استاد دانشگاه علوم پزشکی و معاون علمی فرهنگستان علوم پزشکی تقدیر به عمل آید.

تدوین کتب علمی در موضوع سلامت معنوی

برای تبیین ابعاد مختلف سلامت معنوی، کتب زیر توسط اعضای گروه سلامت معنوی و با حمایت فرهنگستان علوم پزشکی، تدوین و به چاپ رسیده است:

۱. جستاری در سلامت معنوی: مجموعه مقاله‌های همایش مقدمه‌ای بر سلامت معنوی/ تألیف جمعی از نویسندگان/ ۱۳۸۹/ فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران.

۲. درآمدی بر سلامت معنوی/ تألیف دکتر محمدجواد ابوالقاسمی، دکتر محمود عباسی، دکتر فریدون عزیزی و دکتر احسان شمسی کوشکی/ ۱۳۹۲/ مرکز تحقیقات اخلاق و حقوق پزشکی.

۳. سلامت معنوی از دیدگاه اسلام (مفاهیم، شاخص‌ها، مبانی)/ تألیف حجت‌الاسلام دکتر مجتبی مصباح، با مقدمه دکتر سید علیرضا مرندی/ ۱۳۹۲/ حقوقی.

۴. سلامت معنوی؛ چیستی، چرائی و چگونگی/ تألیف دکتر فریدون عزیزی/ ۱۳۹۳/ حقوقی.

۵. مراقبت معنوی بیماران/ مینو اسدزندی/ ۱۳۹۵/ فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران.

۶. به سوی آسمان، سلامت معنوی کودکان با نگرش اسلامی، کتاب متخصصین/ تألیف حجت‌الاسلام دکتر ابوالفضل ساجدی و همکاران/ ۱۳۹۹/ فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران.

۷. به سوی آسمان، سلامت معنوی کودکان با نگرش اسلامی، کتاب کاربردی والدین/ تألیف حجت‌الاسلام دکتر ابوالفضل ساجدی و همکاران/ ۱۳۹۹/ فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران.

۸. به سوی آسمان، سلامت معنوی کودکان با نگرش اسلامی، کتاب کاربردی کودکان/ تألیف حجت‌الاسلام دکتر ابوالفضل ساجدی و همکاران/ در دست چاپ.

طرح های تحقیقاتی در موضوع سلامت معنوی

فرهنگستان علوم پزشکی برای مشخص‌شدن ابعاد مختلف موضوع سلامت معنوی اسلامی، از طرح‌های تحقیقاتی گروه حمایت به عمل می‌آورد. ذیلاً به عناوین طرح‌های اجراشده و در دست انجام گروه اشاره می‌شود:

۱. سلامت معنوی در برنامه آموزش پزشکی و پرستاری جمهوری اسلامی ایران.

۲. سلامت معنوی در مراقبت‌های نگهدارنده پایان حیات در نظام سلامت جمهوری اسلامی ایران.

۳. مطالعه تطبیقی سلامت معنوی و سلامت روانی.

۴. بررسی سلامت معنوی در آیین هندوئیسم، بودیسم و زرتشت.

۵. بررسی سلامت معنوی در آموزه‌های دینی و عرفان اسلامی.

۶. سلامت معنوی از دیدگاه مسیحیت و یهودیت.

۷. طراحی و ساخت مقیاس سنجش سلامت معنوی.

۸. تهیه پرسشنامه جامع سلامت معنوی و انجام مطالعات پایلوت آن.

۹. تهیه گزارش حمایت‌طلبی جهت جمع‌آوری اطلاعات در خصوص رصد آمار نشاط در کشور.

۱۰. بررسی ارتباط سلامت معنوی با خطر ابتلا به بیماری‌های غیر واگیر در مطالعه قند و لیپید تهران.

۱۱. بررسی ارتباط سلامت معنوی با سلامت روان جمعیت شرکت‌کننده در مطالعه قند و لیپید تهران.

۱۲. بررسی ارتباط سلامت معنوی با تعیین‌کننده‌های جمعیت‌شناختی و رفتارهای پیشگیری سطح اول از بیماریهای قلبی- عروقی و پیامدهای آن در مطالعه قند و لیپید تهران.

۱۳. بررسی ارتباط سلامت معنوی با عوامل خطر بیماری‌های قلبی- عروقی در جمعیت شرکت‌کننده در مطالعه قند و لیپید تهران.

۱۴. بررسی ارتباط سلامت معنوی با تعیین‌کننده‌های اجتماعی سلامت در جمعیت تحت پوشش مطالعه قند و لیپید تهران.

۱۵. بررسی ضرورت و تدوین برنامه آموزش سلامت معنوی در برنامه آموزشی گروه علوم پزشکی.

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.1.3.169]

۱۶. تدوین نقشه راه سلامت معنوی اسلامی با استفاده از مدل راهبردنگاری.
۱۷. طراحی و روان‌سنجی پرسشنامه سلامت معنوی حرفه‌ای اساتید حوزه و دانشگاه.
۱۸. مدیریت بحران با تدوین مدل پیشگیرانه مقابله، مداخله و حل بحران با تمرکز بر سلامت معنوی در ایران با نگرش بین‌رشته‌ای.
۱۹. اولویت‌های پژوهشی در حوزه سلامت معنوی اسلامی.
۲۰. فراترکیب پژوهش‌های انجام‌شده در حوزه سلامت معنوی و موضوعات مرتبط در ایران.
۲۱. تبیین سبک زندگی و سلامت معنوی از منظر مقام معظم رهبری(دام ظله) و مروری بر مطالعات انجام شده در عرصه سبک زندگی در ایران.
۲۲. بررسی نحوه استفاده از ظرفیت محیط‌های ارائه مراقبت‌های سلامت برای رشد معنویت و اخلاق اسلامی در جامعه.
۲۳. تبیین تأثیر متقابل هنر و سلامت معنوی.
۲۴. سلامت معنوی در ادبیات فارسی.

کارگاه‌های علمی در موضوع سلامت معنوی

فرهنگستان علوم پزشکی ایران طی سنوات اخیر چندین کارگاه علمی را با موضوع سلامت معنوی اسلامی در قم و تهران برگزار کرده است.

از مهمترین این کارگاه‌های علمی، کارگاه «دانش‌افزایی و مهارت‌آموزی سلامت معنوی اسلامی» است که به مدت سه روز متوالی از ۶ تا ۸ شهریور ۱۳۹۹ در محل بیمارستان قلب شهید رجایی (و با همکاری مسئولین دانشگاه بقیه الله(عج) و پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی و برخی مراکز علمی و پژوهشی دیگر) برگزار شد. در این کارگاه که با حضور و ارائه جمعی از پزشکان و استادان دانشگاه برگزار شد، ۹ پنل تخصصی همراه با پرسش و پاسخ مدعوین، به شرح زیر، تعریف شد:

۱. تفاوت مفهوم سلامت معنوی در اسلام و غرب/ با ارائه دکتر محمدحسین نیکنام عضو پیوسته فرهنگستان علوم پزشکی ایران، حجت‌الاسلام دکتر مجتبی مصباح عضو هیئت علمی مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی(ره) و دکتر سید جمال‌الدین سجادی عضو پیوسته فرهنگستان علوم پزشکی ایران.
۲. مبانی سلامت معنوی در اسلام (مبانی فلسفی، انسان شناختی، اخلاقی، فقهی و ...)/ با ارائه حجت‌الاسلام علی فضلی عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، آیت‌الله علی‌اکبر رشاد مدرس خارج فقه و اصول و عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی و حجت‌الاسلام دکتر علیرضا قائمی‌نیا عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۳. سلامت معنوی در آینه آیات و روایات اسلامی/ با ارائه آیت‌الله علیرضا اعرافی مدیر حوزه‌های علمیه کشور، حجت‌الاسلام دکتر محمدعلی رضایی اصفهانی استاد جامعه المصطفی(ص) العالمیه و دکتر محمد صالح طیب‌نیا پژوهشگر عرصه سلامت معنوی.
۴. شاخص‌های سلامت معنوی در اسلام/ با ارائه آیت‌الله علی‌اکبر رشاد مدرس خارج فقه و اصول و عضو هیئت علمی پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، دکتر مجید معارف عضو هیئت علمی دانشگاه تهران و دکتر مهدی مشکی عضو هیئت علمی مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی(ره).
۵. نقش سلامت معنوی در پیشگیری از بیماری‌ها و ارتقای سلامت/ با ارائه دکتر حسن ابوالقاسمی عضو پیوسته فرهنگستان علوم پزشکی ایران و رئیس دانشگاه بقیه الله(عج)، دکتر عبدالله معتمدی عضو هیئت علمی دانشگاه علامه طباطبایی(ره) و دکتر علی فتحی آشتیانی عضو هیئت علمی دانشگاه بقیه الله(عج).
۶. سنجش و تعمیم سلامت معنوی در سطوح فردی، خانوادگی و اجتماعی/ با ارائه حجت‌الاسلام دکتر محمدرضا سالاری‌فر مدیر گروه خانواده پژوهشگاه حوزه و دانشگاه و دکتر سید حمید خویی عضو گروه سلامت معنوی فرهنگستان علوم پزشکی.
۷. سلامت معنوی در کودکان، نوجوانان و جوانان/ با ارائه دکتر سید علیرضا مرندی استاد ممتاز دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی، رئیس فرهنگستان علوم پزشکی ایران، حجت‌الاسلام دکتر ابوالفضل ساجدی هیئت علمی مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی(ره) و حجت‌الاسلام دکتر علی صادقی‌سرشت عضو هیئت علمی مؤسسه آموزشی پژوهشی امام خمینی(ره).
۸. استفاده از ظرفیت‌های محیط‌های بهداشتی- درمانی در سلامت معنوی/ با ارائه دکتر هادی خوش‌محبت عضو گروه سلامت معنوی فرهنگستان علوم پزشکی، حجت‌الاسلام دکتر عباسعلی واشیان مدرس جامعه المصطفی(ص) العالمیه و دکتر سید محمدرضا کلانتر معتمدی استاد دانشگاه علوم پزشکی شهید بهشتی و دبیر فرهنگستان علوم پزشکی.
۹. سلامت معنوی و آموزش پزشکی/ با ارائه دکتر محمدعلی محققی استاد دانشگاه علوم پزشکی تهران و معاون علمی فرهنگستان علوم پزشکی، دکتر علی‌اکبر حق‌دوست معاون آموزشی وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی و حجت الاسلام والمسلمین دکتر مصطفی رستمی رئیس نهاد نمایندگی مقام معظم رهبری(دام ظله) در دانشگاه‌ها.

اجرای کلان‌پروژه «سلامت معنوی اسلامی»

این کلان‌پروژه که به منظور تأسیس نظریه، نظام و دانش سلامت معنوی اسلامی، تحت اشراف ریاست پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی در دست انجام است، طرح کلانِ جامعی است، با اهداف سه‌افقی، که در چهار فاز و در قالب سه مرحله «تحقیق کتابخانه‌ای» و یک دوره «علم‌سنجی تجربی» به منظور «درستی‌آزمایی»، «کارآمدی‌سنجی»، «کیفیت‌نگاری» و «اعتباربخشی» دانش سلامت

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-18]
[DOI: 10.30491/JSH.1.3.169]

معنویِ تولیدشده و ارائه برنامه «اصلاح و ارتقای» آن صورت خواهد بست.

کلان‌پروژه، مشتمل است بر چهار فاز اصلی به شرح زیر:

۱. ارائه «نظریه معنویت دینی» و تولید «نظریه سلامت معنوی» و تولید منابع علمی مورد نیاز مطالعات سلامت معنوی.

۲. طراحی «نظام سلامت معنوی اسلامی» بر اساس نظریه سلامت معنوی.

۳. تولید «دانش سلامت معنوی اسلامی» بر اساس نظام سلامت معنوی اسلامی.

۴. علم‌سنجی تجربی و میدانی دانش سلامت معنوی تولیدشده.

اجرای طرح تدوین «معجم‌های سلامت معنوی اسلامی»

این معجم‌ها، از قرآن، نهج البلاغه، صحیفه سجادیه(ع) و ادعیه مأثوره، و سایر متون روایی معتبر استنباط می‌شوند و با همکاری جمعی از محققان حوزوی تحت اشراف ریاست پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی در دست انجام‌اند و عنوان هریک از طرح‌های آن به شرح زیر است:

۱. طرح تدوین «معجم واژگانی و نمایه مفهومی آیات قرآنی مرتبط با سلامت معنوی اسلامی».

۲. طرح تدوین «معجم واژگانی و نمایه مفهومی نهج البلاغه، مرتبط با سلامت معنوی اسلامی».

۳. طرح تدوین «معجم واژگانی و نمایه مفهومی صحیفه سجادیه(ع) و منتخب ادعیه مأثوره، مرتبط با سلامت معنوی اسلامی».

۴. طرح تدوین «معجم واژگانی روایات مرتبط با سلامت معنوی اسلامی».

تدوین «مستند آشنایی با سلامت معنوی، ویژه آموزش عالی سلامت»

این مستند (درسنامه) در ۱۰ فصل و با همکاری چند تن از اساتید برجسته حوزه و دانشگاه به تألیف رسیده، سرویراستاری آن بر عهده دکتر محمدعلی محققی معاون علمی فرهنگستان علوم پزشکی قرار داشته، و آماده‌سازی و چاپ آن از طریق سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت) به عنوان یک کتاب درسی معتبر برای دانشجویان رشته‌های پزشکی و دانش‌های مرتبط در دست انجام است و مراحل پایانی را می‌گذراند. عناوین فصول درسنامه و استادان نگارنده هریک از فصول، به شرح زیر است:

۱. تاریخچه سلامت معنوی/ دکتر سید جمال‌الدین سجادی.

۲. مبانی سلامت معنوی اسلامی/ با محوریت آیت‌الله علی‌اکبر رشاد.

۳. آشنایی با نگره معنویت اسلامی/ با محوریت آیت‌الله علیرضا اعرافی.

۴. شاخص‌های سلامت معنوی اسلامی/ دکتر مجید معارف.

۵. رابطه سلامت معنوی با دیگر ابعاد سلامت/ با محوریت دکتر حسن ابوالقاسمی.

۶. سلامت معنوی در نظام سلامت با رویکرد پیشگیری و ارتقای سلامت/ دکتر فریدون عزیزی.

۷. سلامت معنوی و عرصه مراقبت‌ها و خدمات سلامت/ دکتر سید علیرضا مرندی و دکتر محمدحسین نیکنام.

۸. رویکرد و تعالیم سلامت معنوی اسلامی در مراحل مختلف رشد انسان/ با محوریت حجت‌الاسلام دکتر ابوالفضل ساجدی.

۹. تأثیر سلامت معنوی بر سبک زندگی اسلامی- ایرانی/ حجت‌الاسلام دکتر مصطفی رستمی.

۱۰. نقش آموزش سلامت معنوی در پایداری نظام سلامت در شرایط عادی، دشوار و چالش‌برانگیز/ دکتر علی‌اکبر حقدوست و دکتر محمدعلی محققی.

سوق‌دهی مجله علمی «فرهنگ و ارتقای سلامت» به سمت مباحث سلامت معنوی اسلامی

مجله فرهنگ و ارتقای سلامت، مجله علمی فرهنگستان علوم پزشکی است و تا کنون چندین شماره از آن انتشار یافته است. با توجه به اهمیت موضوع سلامت معنوی، این مجله، تهیه و چاپ چند ویژه‌نامه را در این موضوع، در دستور کار قرار داد. ویژه‌نامه‌های ۳ و ۶ (پیاپی) به طور خاص به موضوع سلامت معنوی اختصاص یافته و در تمامی شماره‌های این نشریه مقالات مرتبط با سلامت معنوی به چاپ می‌رسد.

استادان برجسته کشور و برخی اعضای گروه سلامت معنوی فرهنگستان علوم پزشکی، طی سالیان اخیر، مقالات متعددی را در این مجله به چاپ رسانده‌اند که اهم آن‌ها به شرح زیر است:

۱. سلامت معنوی اسلامی در نظام آموزش عالی سلامت، دکتر سید جمال‌الدین سجادی، دکتر محمدعلی محققی، دوره ۱، شماره ۱- (۱۳۹۶).

۲. نگرش فلسفی- فقهی کلان به مقوله سلامت معنوی از منظر اسلام، علیرضا اعرافی، دوره ۱، شماره ۱- (۱۳۹۶).

۳. خودشناسی در ساحت سلامت معنوی اسلامی، دکتر سید عبدالمجید بحرینیان، دوره ۱، شماره ۱- (۱۳۹۶).

۴. شاخص‌های سلامت معنوی در سند سلامت، عباس‌علی واشیان، دوره ۱، شماره ۱- (۱۳۹۶).

۵. آموزش صبر به کودکان برای ارتقای سلامت معنوی آنان: راهنمای والدین، باقر غباری‌بناب، دوره ۱، شماره ۱- (۱۳۹۶).

۶. تاملی بر واژه سلامت معنوی اسلامی، دکتر مهدی مشکی، دوره ۱، شماره ۱- (۱۳۹۶).

۷. سلامت معنوی اسلامی از دیدگاه مرحوم استاد دکتر محمد مهدی اصفهانی، دکتر سید محسن فروتن، دوره ۱، شماره ۱- (۱۳۹۶).

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.1.3.169]

۸. تقویت ایمان، اصلی‌ترین مراقبت و راهکار حفظ و ارتقای سلامت معنوی مددجویان و بیماران، دکتر حسن ابوالقاسمی، دکتر مینو اسدزندی، دوره ۱، شماره ۱- (۱۳۹۶).
۹. ارائه چارچوب مفهومی برای گفتمان علمی در باب سلامت معنوی، دکتر حسن ابوالقاسمی، دوره ۲، شماره ۱- (۱۳۹۷).
۱۰. حج، عاشورا و سلامت معنوی، عبدالرسول هاجری، دوره ۲، شماره ۲- (۱۳۹۷).
۱۱. نگرش فلسفی ـ فقهی کلان معنویت اسلامی (قسمت دوم)، علیرضا اعرافی، دوره ۳، شماره ۲- (۱۳۹۸).
۱۲. الگوهای الهام‌بخش سلامت معنوی اسلامی، محمدعلی محققی، دوره ۳، شماره ۲- (۱۳۹۸).
۱۳. کلید راهگشای ارتقای سلامت معنوی جامعه از دیدگاه مقام معظم رهبری، سید محسن فروتن، دوره ۳، شماره ۲- (۱۳۹۸).
۱۴. آثار اعتقاد به نظام احسن در تحقق سلامت معنوی، حبیب‌الله یوسفی، دوره ۳، شماره ۲- (۱۳۹۸).
۱۵. مبانی سلامت معنوی، علی‌اکبر رشاد، مهدی عباس‌زاده، دوره ۳، شماره ۲- (۱۳۹۸).
۱۶. تبیین چگونگی تأثیر سلامت معنوی بر سایر ابعاد سلامت، مینو اسدزندی، دوره ۳، شماره ۲- (۱۳۹۸).
۱۷. ملاحظات سلامت معنوی در بحران کرونا، هادی خوش‌محبت، دوره ۴، شماره ۱- (۱۳۹۹).
۱۸. پایه انسان‌شناختی سلامت معنوی با رویکرد عرفان اسلامی، علی فضلی، دوره ۴، شماره ۳- (۱۳۹۹).
۱۹. به سوی آسمان (۱ و ۲) سلامت معنوی کودکان با نگرش اسلامی، سیاوش لاجوردی، دوره ۴، شماره ۳- (۱۳۹۹).
۲۰. مفهوم‌شناسی و تبیین واژه سلامت معنوی، سید جمال‌الدین سجادی جزی، دوره ۴، شماره ۳- (۱۳۹۹).
۲۱. نگاهی به مبانی دین‌شناختی و انسان‌شناختی و برخی شاخص‌های سلامت معنوی، علی‌اکبر رشاد، مهدی عباس‌زاده، دوره ۴، شماره ۳- (۱۳۹۹).
۲۲. نگرش فلسفی ـ فقهی کلان به مقوله سلامت معنوی از منظر اسلام (قسمت سوم)، علیرضا اعرافی، دوره ۴، شماره ۳- (۱۳۹۹).
۲۳. سلامت معنوی در کودکان، نوجوانان و جوانان با تکیه بر تکامل سال‌های اول زندگی (از زمان انعقاد نطفه)، سید علیرضا مرندی، دوره ۴، شماره ۳- (۱۳۹۹).
۲۴. تربیت معنوی کودکان از تولد تا دوازده سال، علی صادقی سرشت، دوره ۴، شماره ۳- (۱۳۹۹).
۲۵. استفاده از ظرفیت‌های محیط‌های بهداشتی درمانی در سلامت معنوی اسلامی، عباس‌علی واشیان، دوره ۴، شماره ۴- (۱۳۹۹).
۲۶. تدوین مدل پیشگیرانه، مقابله، مداخله و حل بحران با تمرکز بر سلامت معنوی در ایران، ابوالقاسم عیسی‌مراد، زهرا نفر، فاطمه‌سادات فاطمی، دوره ۵، شماره ۱- (۱۴۰۰).
۲۷. فراترکیب پژوهش‌های سلامت معنوی در ایران، ابوالقاسم عیسی‌مراد، فضل‌الله حسنوند، زهرا قلمی، دوره ۵، شماره ۲- (۱۴۰۰).
۲۸. اولویت‌های سلامت معنوی اسلامی در حوزه آموزش و پژوهش، ابوالقاسم عیسی‌مراد، دوره ۵، شماره ۳- (۱۴۰۰).
۲۹. دین و سلامت معنوی: تعریف، پیشینه، ضرورت و مبانی، علی‌اکبر رشاد، مهدی عباس‌زاده، محمدهادی رشاد، دوره ۵، شماره ۳- (۱۴۰۰).
۳۰. و ...

دیگر فعالیت‌های در دست اجرا و آتی در موضوع سلامت معنوی اسلامی

برخی فعالیت‌های مرتبط با موضوع سلامت معنوی اسلامی نیز در دست اقدام یا در حال برنامه‌ریزی برای آینده هستند که به فضل و تأیید الهی، در آینده نزدیک، نتایج آن‌ها نمایان خواهد شد:

پیگیری تأسیس رشته علمی سلامت معنوی: این فعالیت، به پیشنهاد و توسط رؤسای حوزه‌های علمیه قم و تهران، در برخی دانشگاه‌های مرتبط کشور و در پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی در دست پیگیری است.

پیشنهاد و پیگیری ایجاد یک کرسی علمی با موضوع سلامت معنوی: ایجاد یک کرسی علمی با موضوع سلامت معنوی در هیئت حمایت از کرسی‌های نظریه‌پردازی، نقد و مناظره که بالاترین مرجع رسمی برای سنجش و تأیید نظریه‌ها، نوآوری‌ها و نقدهای علمی در کشور است، توسط ریاست هیأت مزبور در دست پیگیری است.

پیشنهاد و پیگیری تدوین «سند ملی سلامت معنوی»: در کنار اسناد مهم کشوری از قبیل نقشه جامع علمی کشور، سند تحول آموزش و پرورش، نقشه مهندسی فرهنگی کشور، سند دانشگاه اسلامی، سند پایه الگوی اسلامی ایرانی پیشرفت و ...، سندی برای تدارک موضوع سلامت معنوی در کشور و تقسیم کار دستگاه‌های ذی‌ربط کاملاً موردنیاز، مهم و ضروری است و در صورت تصویب و ابلاغ این سند توسط شورای عالی انقلاب فرهنگی، نگاشت نهادی و تقسیم کار ملی، و پیگیری و رصد مجدانه اجرای مفاد آن، امید می‌رود سلامت معنوی، بیش از پیش، در کشور نظراً و عملاً نهادینه شود.

سند ملی سلامت معنوی، با همکاری دستگاه‌های مرتبط کشور و تحت اشراف ریاست پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، جهت طرح و تصویب در شورای عالی انقلاب فرهنگی و ابلاغ به دستگاه‌های مرتبط جهت تقسیم کار ملی، در دستور کار قرار گرفته است. این سند، دارای یک حلقه مستشاری علمی با ترکیب استادان برجسته کشور از دانشگاه و حوزه می‌باشد.

تأسیس مجله علمی «سلامت معنوی»: مجله علمی سلامت معنوی (که اینک در پیشِ روی خوانندگان ارجمند قرار

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-18]
[DOI: 10.30491/JSH.1.3.169]

دارد)، با محوریت فرهنگستان علوم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، دانشگاه بقیه الله(عج) و پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی تهیه می‌شود و تا کنون دو شماره از آن انتشار یافته است. پیگیری اخذ مجوز علمی- پژوهشیِ این مجله از وزارت بهداشت، درمان و آموزش پزشکی انجام شده و موافقت اصولی با انتشار آن به عمل آمده است. هدف از تأسیس این مجله، گسترش، ترویج و ارتقای سلامت معنوی و ترغیب محققان به انجام پژوهش‌های بنیادی و کاربردی در این زمینه بویژه سلامت معنوی با رویکرد اسلامی و توسعه کمّی و تعالی کیفی آن است.

پیگیری و برگزاری چند کرسی ترویجی با موضوع سلامت معنوی اسلامی: این کرسی‌ها ترویجی عمدتاً توسط اعضای وابسته و مدعو گروه سلامت معنوی فرهنگستان علوم پزشکی، در دست انجام است.

حضور برخی اعضای گروه سلامت معنوی اسلامی فرهنگستان در صدا و سیمای جمهوری اسلامی ایران و رسانه‌های دیگر: به منظور تبیین موضوع سلامت معنوی اسلامی، و بیان مواضع فرهنگستان در این ارتباط، برخی از اعضای گروه سلامت معنوی اسلامی، عندالزوم در رسانه ملی و دیگر رسانه‌ها حضور یافته و به بیان نکات و دیدگاه‌های خود پرداخته‌اند و این فعالیت همچنان ادامه دارد.

طراحی و برگزاری وبینارهای مرتبط با موضوع سلامت معنوی اسلامی: پیرو همه‌گیری بیماری کووید-۱۹ و محدودیت در برگزاری همایش و کارگاه‌ها به صورت گسترده، سلسله وبینارهای سلامت معنوی اسلامی با مدیریت و همکاری دانشگاه علوم پزشکی بقیه الله(عج)، طراحی و به صورت هفته‌ای در حال برگزاری است.

اهتمام به پرورش نیروی علمی متعهد و متخصص در موضوع سلامت معنوی اسلامی: از جمله امور ضروری در راستای ترویج ارتقای سلامت معنوی اسلامی، خاصه در بخش‌های آموزش و پژوهش، پرورش نیروی علمی متعهد و متخصص است که هم‌اینک به انحاء و طرق مختلف در دست اقدام است.

آغاز تربیت مدرس سلامت معنوی در حوزه علمیه تهران: موضوع تربیت مدرسانی که بتوانند سلامت معنوی اسلامی را به شایستگی تدریس کنند و طلاب حوزه‌های علمی را در این عرصه خطیر درگیر سازند، هم‌اینک با شرکت چهل تن از استادان برادر و خواهر در حوزه علمیه تهران و با پیگیری ریاست حوزه علمیه تهران در دست اقدام است.

هدایت موضوع شماری از رساله‌های طلاب و دانشجویان به سمت موضوع سلامت معنوی: در راستای پژوهش در موضوع سلامت معنوی اسلامی، طلاب و فضلای حوزوی نقش اساسی را ایفا می‌کنند و دانشگاهیان نیز می‌توانند نقش مؤثری داشته باشند. در همین راستا هدایت موضوع شماری از رساله‌های طلاب و دانشجویان به سمت سلامت معنوی، در حوزه‌های علمیه قم و تهران و نیز در برخی از دانشگاه‌های کشور در دست اقدام است. در همین راستا با دبیرخانه انجمن‌های علمی حوزه علمیه قم نیز هماهنگی‌هایی صورت گرفته است تا با معرفی پایان‌نامه‌های مرتبط با موضوع سلامت معنوی اسلامی، از آن‌ها حمایت به عمل آید

نتیجه‌گیری

گذشته از تبیین اجمالی سلامت معنوی اسلامی و معرفی فعالیت‌های گروه سلامت معنوی اسلامی فرهنگستان علم پزشکی جمهوری اسلامی ایران، غرض از تدوین نوشتار حاضر، انتقال تجربیات انباشته در طی بیش از یک دهه مدیریت این عرصه، به نهادها، متفکران و دغدغه‌مندان سلامت معنوی بود.

به نظر می‌رسد که ماحصل تجربه فرهنگستان در عرصه سلامت معنوی، اینک در حال تبدیل‌شدن به جریانی جدی و مؤثر در بسیاری از دانشگاه‌ها و مؤسسات پژوهشیِ مرتبط با علوم سلامت و حتی علوم انسانی، در راستای تعمیق و ترویج سلامت معنوی اسلامی، است.

اکنون گروه یا مرکزی با عنوان «سلامت معنوی» یا عنوان‌های مشابه، در برخی از دانشگاه‌ها و مؤسسات پژوهشیِ مرتبط، تأسیس شده و برخی مجلات علمی کشور نیز بر این موضوع تمرکز یافته‌اند. حوزه‌های علمیه و برخی نهادهای حوزوی خاصه در مراکز قم و تهران، همچنین تعداد قابل توجهی از اعضای هیئت علمی و محققان در این نهادها، در موضوع سلامت معنوی اسلامی ورود جدی نموده، تحقیقات و گردهمایی‌های علمی قالب توجهی را سامان بخشیده‌اند.

امید می‌رود که این قبیل فعالیت‌ها، منجر به ایجاد یک گفتمان فکری- علمی و فرهنگی در کشور شود و مردم ما بیش از پیش شاهد رشد و اعتلای معنویت و سلامت معنوی در جامعه اسلامی باشند.

تضاد منافع: نویسندگان تصریح می‌کنند که هیچ‌گونه تضاد منافعی در مطالعه حاضر وجود ندارد.

منابع

1. Marandi SA, Azizi F. position, definition and difficulties of establishing the concept of spiritual health in the Iranian-Islamic society. Journal of Medical Ethics. 2012;4(14):11-21. [In Persian]

2. Ghoreyshi SM, Ahmadpour A. Spiritual health of the soul from the perspective of Zakaria Raazi in the book medicine spiritual. Quarterly Ethical Research. 2017;7(2):175-188. [In Persian]

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.1.3.169]

3. Shamsae M, Tabei SZ. Ibn Sina's View on Spiritual Health. Iranian Journal of Culture and Health Promotion. 2020;3(4):399-406. [In Persian]
4. World Health Organization. The spiritual dimension in the global strategy for Health for all by the year 2000. Thirty-Seventh World Health Assembly. Resolutions. 1984;3713.
5. Baazm M. An introduction to the entry of "spiritual health" into the medical education system. 2020. [Internet] Available from: https://www.dinonline.com/21506/
6. Akbari Lakeh M, Shamsi Gooshki E, Abbasi M. Spiritual health in the program of medical science education. Journal of Medical Ethics. 2010;4(14): 113-30. [In Persian]
7. Considering the dimension of spirituality is one of the components influencing the treatment. [Internet] Available from: https://www.isna.ir/news/Khorasan-Razavi-140466
8. Rashad AA, Abbaszadeh M. The Basis of Spiritual Health. Iranian Journal of Culture and Health Promotion. 2019;3(2):198-206. [In Persian]
9. Qominejad M, Pourjavadi N. Jung Mahdavi: The date of writing from 753 lunar year onwards. University Publishing Center; 2001. [In Persian]
10. Abolghasemi MJ. Semantics of spiritual health and its religious scope. Journal of Medical Ethics. 2012;6(20):45-68. [In Persian]
11. Rashad AA, Abbaszadeh M, Rashad MH. Religion and Spiritual Health: Definition, Background, Necessity and Foundations. ranian Journal of Culture and Health Promotion. 2021;5(3):384-8. [In Persian]
12. Khamenei, A. (n.d.). Announcing overall healthcare policies. The Office for the Preservation and Publication of the Works of the Grand Ayatollah Sayyid Ali Khamenei, 2014. Available from: https://khl.ink/f/26083
13. Khamenei, A. (n.d.). The “Second Phase of the Revolution” Statement addressed to the Iranian nation. The Office for the Preservation and Publication of the Works of the Grand Ayatollah Sayyid Ali Khamenei, 2019. Available from: https://khl.ink/f/41673
14. Khamenei, A. (n.d.). Vision document of the Islamic Republic of Iran in the horizon of 1404. The Office for the Preservation and Publication of the Works of the Grand Ayatollah Sayyid Ali Khamenei, 2003. Available from: https://khl.ink/f/9034

[Downloaded from spiritual-health.ir on 2026-11-18]

[DOI: 10.30491/JSH.1.3.169]